

Н.М. Ксьондзик

*Київський національний лінгвістичний
університет*

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ «ТРЕТЬОЇ РЕСПУБЛІКИ» В ТУРЕЧЧИНІ (ГЕНЕЗА І НАСЛІДКИ)

У політичній системі Туреччини у ХХ ст. відбулися кардинальні зміни, коли за порівняно короткий час відсталася напівфеодальна Османська імперія трансформувалася у модерну державу, яка сьогодні динамічно розвивається, відіграючи роль своєрідного мосту між Європою й Азією, між західним – християнським і східним – мусульманським світом. Доцільність вивчення особливостей політичної системи „Третьої республіки” зумовлюється насамперед тим, що політичне життя „Першої і Другої республік” у Туреччині вже були детально проаналізовані дослідниками радянської школи. Тому видається, що варто зупинитися саме на засадничих принципах побудови та функціонування „Третьої республіки”, які недостатньо досліджені в сучасній українській історіографії.

Власне „Перша республіка” в Туреччині постала у результаті національно-визвольного руху під проводом Мустафи Кемалю в Анатолії у 1918-1923 рр. Відстоюючи право турецького народу на створення суверенної держави, М. Кемаль у 1919 р. зазначав: „Якщо нація не використовує всю свою могутність, інтелектуальні та матеріальні ресурси задля власного існування і заради своїх прав і якщо вона неспроможна забезпечити це існування і свою незалежність власними силами, то вона стане іграшкою інших”¹.

Конституція, що була прийнята у 1924 р., підтвердила суверенітет нації і непорушність республіканської форми правління. Водночас режим М.Кемалю ніяк не можна назвати демократичним у суто європейському розумінні. Перетворення, які проводилися за часів його правління, хоч і мали для країни на той момент прогресивний характер, проте здійснювалися доволі жорсткими, авторитарними методами. Слід відзначити, що М.Кемаль здійснив дві спроби (у 1925 і 1931 рр.) створити у країні двопартійну систему, але вони виявилися неефективними, насамперед через великий ризик втрати лідером нової Туреччини влади, а також загрозу припинення реалізації тих соціально-економічних, культурно-освітніх реформ, яких потребували турецька нація і держава. 1923–1945 рр. були періодом однопартійного республіканського режиму, за якого ті, що не входили до правлячої Народно-республіканської партії (НРП), не могли брати участі у політичному процесі.

Демонтаж однопартійної політичної системи було розпочато після Другої світової війни під тиском з боку союзників – США і країн Західної Європи, які наполягали, у першу чергу, на запровадженні багатопартійності. У лавах правлячої Народно-республіканської партії, створеної свого часу Ататюрком, проявилися серйозні розбіжності, а прибічники прозахідного курсу вимагали створення справжньої опозиції. Безсумнівно, що виникнення упродовж трьох років майже двох десятків політичних партій найрізноманітнішої орієнтації аж ніяк не свідчило про структурування та унормування політичного життя Туреччини.

Варто підкреслити, що перехід до багатопартійної системи було здійснено у рамках Конституції 1924 р., яка передбачала, хоч і не досить чітко, розвиток багатопартійності, а також здійснення у майбутньому поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. Упродовж 1945-1960 рр. мали місце певні позитивні зрушення на шляху практичного втілення згаданих положень Конституції. Проте Демократична партія (ДП), яка змінила НРП (остання залишалася при владі до 1950 р.), також застосовувала авторитарні, силові методи для досягнення своїх політичних цілей. Десятилітнє перебування ДП при владі призвело до глибокої соціально-економічної кризи в країні.

¹ Citations de Mustafa Kemal Atatürk. Reunies et traduites par Akıl Aksan. – Ankara, 1981. – P.7-8.

Вперше за всю історію республіканської Туреччини ця криза завершилася військовим переворотом у травні 1960 р. Зазначимо, що ухвалена 1961 р. нова Конституція країни стала найдемократичнішою, вона заклала основи „Другої республіки”, що проіснувала двадцять років. Хоча і в цей період військові вдруге втрутилися у політичний розвиток подій у березні 1971 р. Фактично створення багатопартійної системи у той період в Туреччині звелось до протистояння двох партій: старої – Народно-республіканської, що прийняла соціал-демократичну платформу, і правонаступниці ДП – Партії справедливості на чолі з С.Демірелем.

Водночас 60–70-ті рр. у суспільно-політичному житті турецького суспільства позначилися активізацією лівих сил, що знайшло відображення не тільки у виступах робітничого класу, а й у створенні робітничих партій, демократичних організацій, професійних спілок. Саме тоді у Туреччині виникли перші легальні соціалістичні партії, прогресивне об’єднання Конфедерація революційних робітничих профспілок (ДІСК), громадські організації (такі як Товариство прихильників миру, Товариство прогресивних жінок, Лікарі проти ядерної загрози тощо). Всі ці організації виступали на той час потенційними союзниками у створенні національно-демократичного фронту. Серед легально діючих робітничих партій вирізнялися: Робітнича партія Туреччини (РПТ), Соціалістична робітнича партія (СРПТ), Соціалістична партія, Партія трудящих Туреччини і деякі інші дрібніші партії. Такий чисельний спектр самих лише назв соціалістичних партій свідчив, з одного боку, про їх розпорошеність, а з другого – про відсутність єдиного керівного центру демократичного руху, що, звичайно, не могло не позначитися на загальній слабкості і неефективності самого соціалістичного руху, який дедалі частіше набував яскравого лівоекстремістського характеру.

Певне зростання демократичного руху супроводжувалося посиленням і активізацією правих сил, які робили ставку на терор як основний метод тиску не тільки на різні соціальні групи населення, а й за політичну владу у Туреччині. Прибічником такого політичного терору виступала Партія націоналістичного руху (ПНР) на чолі з А.Тюркешем.

Оцінюючи становище в Туреччині в період між двома військовими переворотами 12 березня 1971 р. і 12 вересня 1980 р., варто відзначити зростання економічної нестабільності на фоні політичного хаосу, загострення соціальних проблем, протистояння розрізнених ліво-демократичних сил і добре організованих правоекстремістських сил, посилення загрози терору, спрямованого, перш за все, проти прогресивних сил суспільства. Саме в таких умовах затяжної соціально-економічної і політичної кризи, коли дві провідні політичні сили – Народно-республіканська партія і Партія справедливості – змінювали одна одну при владі, але не могли покласти край політичному екстремізму правого і лівого зразка, було здійснено військовий переворот 1980 р., що має на меті повернути країну до конституційного порядку.

Таким чином, з вересня 1980 р. майже три роки країна існувала в умовах суворого військового режиму. У Туреччині було сформовано Раду національної безпеки (РНБ), яка розпустила Великі національні збори Туреччини і призупинила діяльність усіх політичних партій, а також Конфедерації революційних робітничих профспілок Туреччини. Протягом трьох років у державі діяв поліцейський порядок, що спричинило мінімізацію хвилі політичного терору, а екстремісти як правого, так і лівого спрямування опинилися в ізоляції. Тимчасовий уряд контр-адмірала у відставці Б.Улусу здійснив низку термінових стабілізаційних заходів, що позитивно позначилося на економіці країни. Однією з найважливіших ініціатив уряду та військових стали кроки з розробки проекту нової Конституції, яка не тільки б відповідала новим реаліям турецького суспільства, а й закріпила б відповідні політичні та економічні реалії в Основному законі держави.

Варто зазначити, що головними „архітекторами” нової конституції виступали військові і цивільні чиновники при повному відстороненні від цього процесу представників будь-яких політичних партій. У такий спосіб була створена „жорстка” Конститу-

ція, що стала підмурком політичної системи „Третьої республіки”. Проект Конституції було винесено на всенародний референдум і прийнято у листопаді 1982 р. Конституція Туреччини 1982 р. посилює роль і значення держави у порівнянні з попередніми конституціями 1924 і 1961 рр., а також визнає першість виконавчої влади, фактично підпорядкувавши їй законодавчу і судову. Найважливіші положення ідеології кемалізму увійшли до нової Конституції 1982 р., по суті основний закон встановлював режим „керованої демократії”. Головною ідеологічною силою у суспільно-політичному житті країни ставав неокемалізм, який мав відіграти важливу роль у процесі формування нових політичних партій.

Діяльність політичних партій Туреччини положеннями нової конституції була суттєво обмежена. По-перше, від політичної діяльності були відсторонені колишні керівники розпущених партій (зокрема Партії справедливості, Народно-республіканської партії й Партії національного порятунку). Протягом десяти років їм заборонялося формувати нові політичні партії. Конституція унеможливлювала створення не тільки партій комуністичного гатунку, а й організацій профашистської орієнтації. Певні обмеження накладала Конституція і на існуючі партії, не дозволяючи їм утворювати свої відділення за межами Туреччини та забороняючи їм отримання допомоги від іноземних держав (ст.69). Конституція містила положення про заборону створення молодіжних і жіночих організацій². Таким чином сфера діяльності та впливу будь-якої політичної партії у країні визначалася чіткими рамками.

У системі неокемалізму не останнє місце належало ісламу. Саме йому влада і Конституція відводили головну роль у боротьбі з проникненням нових західних ідей у турецьке суспільство. Зрозуміло, що у мусульманській країні, навіть після таких серйозних ідеологічних трансформацій, якими були реформи 20-30-х рр. Кемаля Ататюрка, жоден з політичних діячів не міг не брати до уваги іслам як один з найважливіших факторів сучасного соціально-політичного життя турецького суспільства. Як зазначав один з турецьких дослідників політичної системи Туреччини, „незважаючи на свою кемалістську позицію, Рада національної безпеки розуміла, що іслам був важливим фактором у турецькій культурі й було б нерозумно йти проти нього. У такий спосіб для держави було б доцільніше контролювати іслам...”³.

Варто підкреслити, що повернення до ісламу на державному рівні у республіканській Туреччині, яка з 1923 р. розвивалась на кемалістських принципах так званих „шести стріл” (республіканізм, націоналізм, революційність, етатизм, народність, лаїцизм), відбувалося на початку 80-х рр. Згадувані „стріли” не містили жодного релігійного принципу, а навпаки – проголошували світськість новоствореної держави. Але десятиліття соціально-економічного і політичного хаосу, що посилювався терором правого і лівого спрямування змусили владну еліту переосмислити спадщину кемалізму. Вочевидь, що ці гострі моменти у житті турецького суспільства і прагнення вийти з глибокої соціально-політичної кризи спонукали не тільки політичні партії, а й частину військових, які обстоювали кемалістські принципи побудови держави, звернутися до витоків турецької культури та ментальності – ісламу. Створення системи суворо дозованого і регульованого державою поширення ісламу – така була альтернатива некерованій релігійній діяльності, живучість якої у такій мусульманській країні, як Туреччина проявлялась досить рельєфно. Викладання ісламу в середніх школах, починаючи з 1982-83 навчального року, стало обов’язковим. На початок 80-х рр. у вищих навчальних закладах Туреччини навчалося близько 20 тисяч майбутніх шкільних учителів, а курси Корану і підготовки імамів відвідували майже 300 тисяч осіб. Конституція 1982

² *Tachau F.* Turkey: The Politics of Authority, Democracy and Development. – N.Y., 1984. – P.45-47; *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası.* – Ankara, 1998. – S.76.

³ *Geyikdağı M.Y.* Political Parties in Turkey. The Role of Islam. – N.Y., 1984. – P.90.

р., визначивши місце ісламу у житті турецького суспільства, наголошувала (ст.24), що релігійне навчання, освіта будуть проводитися під контролем держави⁴.

Основні напрями розвитку політичної системи у республіканській Туреччині були визначені новою Конституцією 1982 р., а також низкою законодавчих актів, що були ухвалені консультативною Асамблеєю, а саме – Законом про політичні партії (квітень 1983 р.) і Законом про вибори депутатів парламенту (червень 1983 р.). Ці нормативні акти досить жорстко регламентували умови організації і діяльності політичних партій, встановлювали суворий контроль за функціонуванням їх центральних і місцевих апаратів. Фактично мета прийнятих законів полягала, з одного боку, у створенні декількох великих політичних партій, які б могли формувати однопартійні уряди і змінювати одні одних при владі, що, з другого боку, мало забезпечувати стабільність і життєздатність політичної системи в державі.

Суть нововведень стосовно політичних партій зводилася до таких положень. Програми і статuti нових політичних організацій не мали суперечити принципам неподільності та єдності нації й держави. Стаття 5 Закону про політичні партії визнавала за громадянами Туреччини право на створення політичних партій у відповідності з принципами, які були викладені у преамбулі до Конституції: „Не дозволяється керівництво країною особою або групою осіб, гегемонія одного соціального класу над іншим соціальним класом...”. Не дозволялося також встановлювати державний порядок, що базується на будь-яких принципах диктаторського режиму⁵.

Новостворюваним політичним партіям заборонялося встановлювати зв'язки з кооперативами, профспілками та іншими громадськими організаціями, а також отримувати від них матеріальну допомогу. Згідно зі ст. 68 Конституції Туреччини викладачі та студенти вищих навчальних закладів, а також військовослужбовці позбавлялись права бути членами політичних партій⁶. Всі згадані обмеження свідчили про те, що влада намагалася відсторонити значну частину молоді, насамперед студентів, а також професорсько-викладацький склад університетів від політичного життя країни. Водночас були обмежені можливості діяльності політичних партій у масових громадських організаціях робітників і молоді. Військові також залишалися за межами політичних партій як сила, що мала власне призначення – підтримання конституційного ладу в державі на принципах неокемалізму.

Разом із Законом про політичні партії було прийнято новий Закон про вибори депутатів парламенту (№2839 від 13 червня 1983 р.) Головними завданнями цього закону були: максимальне ускладнення можливостей для дрібних партій потрапити до парламенту і впливати на формування уряду та надати повну свободу дій великим партіям, створення яких відбувалось при діяльній участі великого капіталу. В такий спосіб передбачалося зміцнити стабільність турецького суспільства в цілому. Створення нової політичної системи у Туреччині було регламентовано як Конституцією, так і відповідними законами про партії і вибори до меджлісу, які „перекрили всі легальні канали опозиції діючому режиму”⁷.

Саме після прийняття вищеназваних законів Рада національної безпеки дала дозвіл на створення нових партій. Лише впродовж декількох місяців було утворено п'ятнадцять політичних партій. Уже 1983 р. була заснована Партія Вітчизни (ПВ) на чолі з Т.Озалом, що відображала інтереси середніх верств населення, дрібного і середнього бізнесу. Програма партії мала правоцентристське спрямування і базувалася на засадах вільного ринку, що передбачали, у першу чергу, ринкову конкуренцію. Суперницею Партії Вітчизни виступила Партія вірного шляху (ПВШ), фактичне керівницт-

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. – Ankara, 1998. – S.46.

⁵ Geyikdağı M.Y. Political Parties in Turkey. The Role of Islam. – N.Y., 1984. – P.147; Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. – Ankara, 1998. – S.31-32.

⁶ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. – Ankara, 1998. – S.74.

⁷ Morning Star. – 1985. – 18 June.

во якою здійснювалося С.Деміредем. ПВШ виступала за сильну турецьку державу, збереження демократичного режиму в країні та підтримку парламентської системи. Тоді ж розпочалась діяльність Націонал-демократичної партії, що була створена генералітетом для зміцнення військової могутності турецької держави та утвердження принципів Кемаля Ататюрка. У числі інших політичних структур – Партія благоденства, Консервативна партія, Партія прапора, Народницька і Соціал-демократична партії. Останні дві – соціал-демократичного спрямування.

Загалом тільки у 1983-1987 рр. відбувалося активне формування політичної системи „Третьої республіки” в Туреччині. У ці роки утворилося близько 20 партій, серед них правоцентристські, лівоцентристські, проісламські та радикально-націоналістичні. Вся ця репрезентабельна палітра політичних партій свідчила лише про те, що у Туреччині залишилося чимало дрібних партій, які жодним чином не могли впливати на розстановку політичних сил у суспільстві, а тим більше – на формування законодавчого і виконавчого органів у державі.

Перші парламентські вибори, які відбулися після військового перевороту у листопаді 1983 р., наочно це підтвердили. У виборах взяли участь лише три партії: Партія Вітчизни, Народницька партія і Народно-демократична партія. Під час підготовки і проведення цих виборів Рада національної безпеки залишила за собою право втручатися у передвиборчу кампанію, відхилити будь-якого кандидата, який балотувався на виборах до меджлісу, якщо останній вважатиметься „небажаною персоною”. Переконливу перемогу на виборах 1983 р. здобула Партія Вітчизни Т.Озала – 45,15% голосів і 211 місць у парламенті. Офіційна партія НДП здобула 23,27% і 71 місце, а Народницька партія – відповідно 30,46% і 117 місць⁸. В результаті було сформовано цивільний однопартійний уряд, який очолив Т.Озал, ініціатор програми стабілізації, якому виявляли довіру міжнародні фінансові кола. Розпочинався процес повернення до режиму президентсько-парламентської республіки. Здійснюючи активну і в цілому успішну економічну політику, уряд Т.Озала був змушений у вирішенні багатьох політичних питань рахуватися з позицією генерала К.Еврена, на той час – президента Турецької Республіки.

У країні тривав процес відновлення деяких буржуазно-демократичних свобод, який проходив під пильним контролем влади. Восени 1985 р. на позачерговому з’їзді Народницької партії було прийнято рішення про її перейменування у Соціал-демократичну народну партію (СДНП), до якої згодом приєдналася і СДП. На першому з’їзді партії у травні 1986 р. головою було обрано професора Е. Іненю, колишнього ректора Середньосхідного технічного і Босфорського університетів – найпрестижніших вищих навчальних закладів Туреччини. СДНП обстоювала гасла свободи, рівності, права на працю для кожного громадянина; демократизації, незалежності, розвитку усього суспільства. СДНП висловила за співпрацю з профспілками, хоч це було заборонено Конституцією. Саме ця політична сила стала на той час єдиною легальною партією, яка до певної міри прагнула відстоювати інтереси середнього класу.

У листопаді 1985 р. було засновано Демократичну ліву партію (ДЛП), яку очолила Р.Еджевіт – дружина колишнього керівника Народно-республіканської партії. По суті, створення цієї партії – ще однієї партії лівоцентристського спрямування – скоріше свідчило про намагання повернути до активного політичного життя колишніх політичних діячів, що і зазначалося у програмних документах партії. Крім того, ДЛП виступала за суттєвіше розширення демократичних прав, за забезпечення участі у суспільно-політичному житті країни громадських організацій і молоді, за зміни до Конституції 1982 р. У січні 1986 р. Демократична ліва партія і Партія вірного шляху виступили зі спільною заявою про необхідність підготовки проекту нової конституції, яку мав би схвалити новообраний парламент. Знаково, що питання про поновлення у правах колишніх політичних діячів таки було винесено на національний референдум у вересні

⁸ Political Structure of Turkey. Directorate General of Press and Information. – PP. 89, 93-108.

1987 р., і більшість турецьких громадян висловились схвально. Таким чином, і С.Демірель, і Б.Еджевіт вже офіційно очолили, відповідно, Партію вірного шляху і Демократичну ліву партію.

Проміжні парламентські вибори у Туреччині у вересні 1986 р. засвідчили падіння впливу уряду Т.Озала серед виборців: його партія набрала лише 32% голосів. Опоненти Партії Вітчизни – Партія вірного шляху і Соціал-демократична народна партія – зібрали відповідно – 24% і 23%, Демократична ліва партія – 9%⁹. Політична ситуація, що склалася в середині 80-х рр. у Туреччині, продемонструвала прагнення більшості партій до встановлення гнучкіших форм партійно-політичного життя. Так, партії Е.Іненю і Б.Еджевіта виступали за повернення і зміцнення завойованих раніше прав робітників і профспілок, інших прошарків населення, прав на легальну діяльність громадських організацій. Компартія Туреччини виступила з заявою щодо результатів проміжних парламентських виборів, у якій зазначалося, що „шестирічний терор і демагогія не змогли знищити прагнення народу до демократії. Режим зазнав поразки. Демократичні сили здобули значні успіхи”¹⁰.

Парламентські вибори 1987 р. відобразили, перш за все, вкрай недемократичний характер виборчої системи. Правляча Партія Вітчизни, яка внесла сім поправок до Закону про вибори, здобула перемогу, отримавши 36% голосів виборців і 292 місця (з 450) у меджлісі. Хоча за неї у порівнянні з результатами попередніх виборів 1983 р. проголосувало на 9% менше, вона отримала набагато більше депутатських мандатів. Проте на друге місце у парламентських перегонах вийшла СДНП, що набрала 25% голосів і отримала 99 місць у парламенті, а третє місце посіла Партія вірного шляху з 19% і 59 місцями. Демократична ліва партія Б.Еджевіта не перейшла 10% бар’єр і не потрапила до меджлісу¹¹. Голова найпотужнішої опозиційної партії Е.Іненю заявив, що розподіл місць у парламенті не відповідає реальному співвідношенню політичних сил у країні саме через недемократичність закону про вибори. У політичних колах Туреччини вважали, що Партія Вітчизни, отримавши дві третини голосів у меджлісі необхідних для внесення змін у чинну Конституцію, зможе використати цей важіль у своїх інтересах, що матиме серйозні наслідки для процесу демократизації, який розпочався в країні.

Таким чином, принципи побудови політичної системи „Третьої республіки” стали особливим етапом розвитку в процесі державотворення Туреччини, коли було фактично створено новий тип політичної системи і політичного режиму. Вперше за всю історію існування республіканської Туреччини багатопартійність стала реальністю, коли політичні партії різних „забарвлень” (як ліві, так і праві) отримали хоча й обмежені, але реальні можливості для своєї діяльності. Проте головною особливістю цієї політичної системи стало „законне повернення” ісламу як провідної ідеї для всього турецького суспільства.

⁹ Печать о промежуточных выборах в Турции // Атлас ТАСС. – 1986. – № 41. – С.44-45.

¹⁰ Belgelerden. Muhalefet Güçlerinin Birliği için // Yeni Çağ. – 1986. – № 12. – S.47.

¹¹ Правда. – 1987. – 6 декабря.